

*Ю.О. Демешко
(м. Кіровоград)*

**УЧАСТЬ КУПЕЦТВА У ФУНКЦІОНУВАННІ
БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ
(початок XIX ст. — 60-і рр. XIX ст.)**

У статті розглядається участь купецтва в діяльності банків Новоросійського краю Російської імперії від початку XIX ст. до 60-х рр. XIX ст. На основі законодавчих актів підтверджується провідне становище купецького стану у структурі банківської системи регіону.

Ключові слова: купець, банк, Новоросійський край, гільдія, директор, контора, комісія, комерційний банк.

Проблеми стосовно участі представників купецького стану у структурі органів державного управління Російської імперії у дореформений період торкались ряд відомих дослідників як О.П. Реєнт¹, В.М. Орлик², О.І. Гуржій³, О.М. Донік⁴, В.С. Шандра⁵, О.В. Морозов⁶. Питання стосовно власне діяльності банківських установ на Півдні України та у Російській імперії в цілому у XIX ст. досліджували у своїх працях В.В. Шевченко⁷, І.С. Дружкова⁸, І.Г. Скоморович⁹, С.І. Тицький¹⁰, С.Я. Боровой¹¹, Д.І. Крохмалюк¹², Л.О. Донченко¹³. Щодо ролі купецтва в роботі цих установ, то дослідження містили лише фрагментарні відомості з приводу цього питання, а участь купецтва у структурі банківської системи в окреслений період стосовно Новоросійського краю взагалі не виступала предметом окремого історичного дослідження, тому питання потребує більш повного та структурного аналізу.

Протягом усього часу існування банківської справи на теренах Російської імперії купецтво займало провідні позиції в її діяльності. Це не викликає подиву, адже саме купецький стан був найбільш обізнаним у фінансовому житті держави та в розвитку її економічного сектору, зокрема, і в регіонах Новоросійського краю, вибух в економічному розвитку якого припав власне на досліджуваний період. Доказом цього виступає факт, згідно з яким відповідно до законодавства Російської імперії, засновниками та власниками банків могли бути представники від різних станів — купецтва, міщанства, дворянства тощо, але банкірськими операціями до 1898 р. могли займатися лише купці першої гільдії¹⁴. Саме вони були здебільшого засновниками та учасниками банкірських установ та при цьому мали право участі одночасно лише в одному товаристві, ймовірно з метою запобігання можливих дій, які мали протизаконний характер щодо фінансової сфери держави¹⁵. Законодавство Російської імперії чітко вказувало, що «купці 1 гільдії обязаны принимать на себя должности ... Депутатов торговли и Директоров банков и их Контор»¹⁶. Таким чином, вказані посади не належали до

списку тих, запрошення на які представники купецького стану могли не прийняти, а були обов'язковими для зайняття, незалежно від бажань купця. Крім того, купець 1-ї гільдії, який займався банківськими справами, міг отримати звання Банкіра¹⁷.

Значного економічного розвитку зазнали портові міста Новоросійського краю після наполеонівських війн. У результаті масових неврожаїв у Європі, попит на хліб почала задовольняти Російська імперія, а основний потік відповідних товарів йшов власне через портові міста зазначеного регіону¹⁸. Ріст оборотів у торгівлі призвів до необхідності вливання більших грошових активів, які можна було в будь-який момент взяти в позику з банку, що у своєю чергою, сприяло розвитку банківського кредитування в районі Північного Причорномор'я.

На посади директорів у кожному банку обирались два купці. Від них вимагалось, «чтобы один присутствовал по страховой экспедиции, исполняя предписанной оной правила, а другой по сумме на города определенный; и оба бы своими советами вспомоществовали безопасности банка»¹⁹. Під безпекою банку малося на увазі таке функціонування, при якому банк не лише отримував дохід, а й був конкурентноспроможним та не схильним до банкрутства в певному місті чи регіоні. Негативні тенденції неодмінно вплинули б на фінансову стабільність у певній частині країни та її економічну міць, чого уряд прагнув уникнути, особливо в найбільших містах і новостворених, становище яких було особливо хитким. Дві особи, яких називали «директорськими товаришами» і котрі були присутні фактично в кожній банківській установі, обирались також із купецтва того ж міста, де знаходився банк. Вони допомагали директору банку в управлінні справами установи. Вибори на ці посади мали проводитись один раз на три роки. У банку працювали два маклери, яких обирали також серед представників купецького стану²⁰.

Задля забезпечення стабільності в банківській сфері при обліковій конторі було створено три експедиції: страхову, з обліку товарів і купівлі металів. Необхідно було мати «при всех экспедициях (установа, яка виготовляла грошові та інші цінні папери, поштові й гербові марки й т. п.) двух Членов же из российского купечества, предоставляя им право отправлять должность и без жалованья, с необходимо нужным числом канцелярских чиновников и служителей»²¹. Такий хід мав сприяти стабільності державної валюти та функціональності банківських операцій.

Наступним кроком до покращення фінансової ситуації у країні стало заснування Державного Комерційного банку за розпорядженням Олександра І, згідно з маніфестом від 7 травня 1817 р. Метою відкриття подібної установи було бажання активізації торгівлі за допомогою кредитної системи, а також стимулювання розвитку промисловості, вагому частку в яких відігравав саме купецький капітал. Подібна установа вже існувала півстоліттям раніше — купецький позичковий банк, але вона не виправдала очікувань. Прослідкувавши прорахунки, було вирішено знову повернутися до подібної ідеї. Комерційний банк надавав позики під російські товари і приймав векселі із зняттям від-

повідного відсотка. Також банк займався зберіганням купецьких грошових вкладів та переводом капіталів з рахунку одних осіб до рахунку інших²². Банк відкривався 1 січня 1818 р. у Санкт-Петербурзі та мав замінити облікові контори, взявши на себе і їхні функції. Капітали, що знаходились у банку, не підлягали оподаткуванню. Половина керівництва банку обиралася серед чиновників, а половина з купецького стану, який мав відповідні знання в торговій сфері, що сприяло б активній та результативній діяльності банку. У цілому по 4 особи з кожної сторони. Представники від купецтва обирались на 4 роки купцями перших двох гільдій із першостатейних купців, які торгували при Санкт-Петербурзькому та Кронштадтському портах. Вибори мали відбуватись кожні два роки, замінюючи двох представників. Для того аби розпочати таку схему, після першого вибору за жеребом, після лише двох років служби посаду покидали два купці, яких змінювали два інші. Далі з посади кожні 2 роки йшло по двоє купців, які пробули директорами протягом чотирьох років. Директори банку від купецтва повинні були відвідувати банк лише два рази на тиждень, на відміну від інших директорів, які були тут кожного дня, окрім свят та вихідних. Також директори від купецтва мали право давати свої поради з функціонування банківської діяльності²³.

Згодом були відкриті його контори в Москві, Астрахані, Києві, Харкові та Катеринбурзі й під час ярмарків у Нижньому Новгороді, Рибінську, Ірбіті та Полтаві. У таких тимчасових відділеннях банківських контор купецтво призначало зі свого стану осіб, які розглядали біржові векселі, обговорювали кредити, надані для обліку й т. п.²⁴ Подібна міра виправдовувала очікування й тому було вирішено ввести її на постійній основі для постійно діючих контор Москви, Одеси, Риги і т. д. Але для відділень контор банку такий порядок не був прийнятий, оскільки значна частина приїжджих купців не знала досить добре всіх присутніх, а тому не могла обрати на посади найдостойніших людей²⁵.

Ідеї відкриття подібних банків у причорноморських портах, зокрема в Одесі, на постійній основі або ж при нововідкритих ярмарках з'явилися в 1802–1803 рр., ще до відкриття централізованого петербурзького банку і з часом були втілені в життя, а саме у 1819 р.²⁶ Такі банки мали право приймати вклади, видавати позики, обмінювати асигнації на монети, купувати дорогоцінні метали, купувати переказні векселі в Санкт-Петербург, Москву та закордонні міста. Щодо особового складу Одеської контори комерційного банку, то «в конторі полагается один Управляющий, два Директора от Правительства и четыре от купечества»²⁷. У процесі обрання директорів спочатку купці пропонували 12 кандидатур, з яких міністр фінансів згодом на власний розсуд обирав чотирьох «в должности Директоров Конторы»²⁸.

Законодавчі акти стосовно діяльності асигнаційних банків у 1823 р. Зазначали, що із чотирьох директорів кожного подібного банку незалежно від міста чи регіону, два мали бути від купецького стану²⁹. Подібні вимоги стосовно виборів директорів були характерними для більшості банків. Подальший період характеризувався помітним зменшенням кількості банківських реформ і нововведень. Так, при Миколі I єдина суттєва зміна банківської системи полягала у

введенні кредитних білетів у 1843 р., які сприяли відміні асигнаційного обороту та привели до скасування асигнаційних банків, що дали початок новому етапу в розвитку кредитної сфери Російської імперії.

Директори від купецтва в банку комерції відповідали своїм майном за втрати банком грошей у випадку допуску до кредиту неблагонадійних людей або осіб, з якими вони укладали корисливі договори. Також у випадку, коли сума кредиту перевищувала дозволена банком. Директори із купецького стану при прийомі до обліку векселів і при цьому були здавачами або пред'явниками, не мали права брати участі у процесі розв'язання питання про надання за векселем кредиту³⁰.

Існували в банківській діяльності й певні особливості стосовно національної належності її учасників, а точніше, можливостей таких осіб. У банкових конторах міст, де євреї мали значні торгові обороти, обирались по два члени в Обліковий та Позиковий комітети контор від єврейського купецтва, незважаючи на кількість членів від купецтва християнського віросповідання. Першими подібні вибори в члени банківських контор від єврейського купецтва були проведені в Одесі та Києві³¹. При місцевих банківських конторах діяли комітети, до яких обирались особи від місцевого купецтва. Кожен комітет складався з управляючого, директорів контори і членів від купецтва з перших двох гільдій терміном на два роки. При цьому купці, які входили до комітетів, мали торгувати в тому ж місті, де контора та комітет знаходяться. Число таких купців було від чотирьох до восьми, а у випадку чималих торгових оборотів з іноземними країнами, додатково обиралися ще дві–чотири особи із купецького стану³². Із членів від купецтва щорічно вибувала половина осіб, які займалися внутрішньою та окремо зовнішньою торгівлею. Перший раз черга визначалась між ними за допомогою жеребу. Члени, які вибували, з часом могли обиратися знову. Працюючи в комітетах, особи від купецтва звільнялись від будь-якої іншої громадської роботи та мали службові переваги на рівні з директорами банку. За свої поради з питань щодо векселів та за оцінку товарів члени від купецтва не несли ніякої відповідальності³³.

На час приходу до влади Олександра II у 1855 р. банківська система імперії та особливо сфера кредитування перебувала у проблемному становищі та вимагала реформ, доказом чого виступав борг перед приватними вкладниками в сумі 900 млн руб., що могло призвести до краху ряду банківських установ. Необхідні були радикальні реформи і для їх розробки. 29 травня 1859 р. була створена спеціальна комісія, яка мала виробити систему реформування кредитної сфери. Висновки комісії були втілені в реалізації указу від 1 вересня 1859 р.³⁴, згідно з яким основні її ідеї полягали в наступному: 1) існуючі державні банки мають бути ліквідовані, а видача позик з них має бути повністю припинена; 2) прийом вкладів у прикази повинен бути припинений та підпорядкований міністрові фінансів; 3) вклади приймати до банку тільки до 1 січня 1860 р.; 4) відсотки на вклади обраховували в розмірі 2% замість 3%, як це було раніше; 5) має бути створена комісія, яка створить проект щодо облаштування земських банків. Організація кредиту мала відбуватись лише за рахунок при-

ватних осіб, а іпотечного кредиту — завдяки спільнотам позичальників, основи статуту якого базувались на круговій поруці. Комерційні банки мали бути перетворені в державні³⁵.

З 1862 р. у Російській імперії було введено в дію мережу міських громадських банків, які мали замінити застарілі комерційні. Мінімальний капітал для створення такого банку мав складати 10 тис. руб. і брався з міського бюджету. Банк знаходився під контролем міської думи. На чолі знаходився директор та два його товариші, які обирались міською спільнотою у відведений на те час³⁶. Директором банку міг бути і міський голова, але в особливих випадках. У цілому ж поєднувати ці два пости заборонялося законодавством. Посаду директора банку або його товаришів можна було зайняти на довічний термін у разі значної матеріальної пожертви в капітал цього банку. Під час відлучення вказаних осіб у справах на тривалий термін, на їх посади тимчасово міською спільнотою мали обиратись інші особи. При кожному банку знаходилася власна канцелярія із бухгалтером та відповідними для функціонування установи особами. Основними обов'язками директора та його товаришів на своїх посадах були: нагляд за правильним і швидким ходом справ у банку, турбота про вигідне та безпечне використання капіталу банку, прорахування можливостей для скорочення фінансових витрат установою, нагляд за касою і майном. Саме вони несуть відповідальність за розв'язання будь-яких проблем банку³⁷. Основні операції, які він мав право виконувати: прийом вкладів, облік векселів, надання займу під ряд застав³⁸. Зокрема, застава цінних паперів, товарів, дорогоцінних речей або нерухомої власності³⁹. Після відкриття мережі громадських банків до 1871 р. не було більше прийнято жодного загальнодержавного акту, який власне стосувався сфери банківського управління чи змін у роботі банків у цілому.

Таким чином, дослідивши діяльність купецького стану у функціонуванні банківської справи в Новоросійському краї, можна зробити висновок, що він у дійсності займав у цій сфері провідне становище. Чого лише вартий той факт, що до 1898 р. банківські операції могли здійснювати лише купці першої гільдії, а отже, основні важелі функціонування банківської справи були саме в руках купецтва. Крім того, ряд законодавчих актів зазначає, що мінімум половину керівного складу банків, як посади директорів або їх товаришів займали також купці. А ці факти дають нам право стверджувати, що купці займали передові позиції в банківській сфері Новоросійського краю зокрема та Російської імперії в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О.П. Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.

² *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В.М. Орлик. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.

³ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І. Гуржій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 80 с.; *Гуржій І.О.* Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва у XIX столітті: дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова / І.О. Гуржій. — К., 2011. — 213 с.

⁴ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 271 с.

⁵ *Шандра В.С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.) / В.С. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 266 с.

⁶ *Морозов О.В.* Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII — початок XX ст.: монографія / О.В. Морозов. — Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. — 312 с.

⁷ *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.): монографія / В.В. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2010. — 266 с.

⁸ *Дружкова І.С.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект): дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова / І.С. Дружкова. — Одеса, 2004. — 220 с.

⁹ Історія грошей і банківництва: підручник / *Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й.* та ін. [за заг. ред. С.К. Реверчука]. — К.: Атіка, 2004. — 340 с.

¹⁰ *Тицкий С.И.* Всемирная история денег, кредита и банков / С.И. Тицкий. — К.: Крещатик, 1997. — 837 с.

¹¹ *Боровой С.Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.) / С.Я. Боровой — М.: Госфиниздат, 1958. — 288 с.

¹² *Крохмалюк Д.І.* Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 р.) / Д.І. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. — 2000. — № 9. — С. 58–63.

¹³ *Донченко Л.О.* Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л.О. Донченко // Вісник Національного банку України. — 2001. — № 8. — С. 49–53.

¹⁴ *Шевченко В.В.* Вказ. праця. — С. 20.

¹⁵ О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий: Манифест, 1 января 1807 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 29. — № 22418. — С. 972.

¹⁶ Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: 14 ноября 1824 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 39. — № 30115. — С. 592.

¹⁷ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 134, оп. 1, спр. 778, арк. 50.

¹⁸ *Шевченко В.В.* Вказ. праця. — С. 41–42.

¹⁹ О приведении в действие статей Экспедиции, учрежденной для приема и ревизии ассигнаций: Именной, данный сенатору Графу Шувалову, 25 декабря 1786 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16480. — С. 765.

²⁰ Устав для учреждаемого Вятской Губернии в городе Слободском Общественного городского банка: 29 октября 1809 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 30. — № 23942. — С. 1234.

²¹ О присоединении страховой Конторы и Конторы о закупке металлов к Конторе Эсконтной по товарам: высочайше утвержденный доклад Главного Директора Государственного Ассигнационного банка, 14 января 1800 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 19246. — С. 12.

²² Устав Государственного Коммерческого Банка: 7 мая 1817 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 34. — № 26837. — С. 263.

²³ Там же. — С. 270.

²⁴ О порядке избрания членов от купечества в Учетные Комитеты Временных Отделений Контор Государственного банка: Высочайше утвержденный всеподданнейший доклад Министра Финансов, 4 мая 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 39. — Ч. 2. — № 38239а. — С. 3.

²⁵ Там же. — С. 4.

²⁶ О распоряжениях по городу Одессе относительно учреждения там Коммерческой Расправы, двух ярманок и ломбарда : Именной, данный Одесскому Градоначальнику Дюку де Ришелье, 1 мая 1803 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 27. — № 20740. — С. 574.

²⁷ Об утверждении учреждения и штата Одесской Конторы Коммерческого банка: Именной, данный Сенату, 24 октября 1819 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 36. — № 27950. — С. 360.

²⁸ Там же. — С. 361.

²⁹ Высочайше утвержденное дополнительное Положение о Государственном Ассигнационном банке: 18 декабря 1823 г. // ПСЗ. — Собр. 1. — Т. 38. — № 29692. — С. 1321.

³⁰ О дополнительных правилах к Уставу Коммерческого банка: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 28 мая 1831 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 6. — Ч. 1. — № 4600. — С. 409.

³¹ Высочайше утвержденный Устав Контор Государственного банка: 3 января 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 37. — Ч. 1. — № 37829. — С. 2.

³² Там же. — С. 5.

³³ Там же. — С. 6.

³⁴ Высочайше утвержденное Положение о государственных пятипроцентных банковых билетах и о вкладах в государственных банковых установлениях: 1 сентября 1859 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 34. — Ч. 2. — № 34852. — С. 5.

³⁵ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: В 86-и томах [под ред. И.Е. Андреевского]. — Т. 2А. — С.-Петербург, 1890–1907. — С. 921.

³⁶ Высочайше утвержденное Положение о Городских Общественных Банках: Сенатский, 6 февраля 1862 г. // ПСЗ. — Собр. 2. — Т. 37. — № 37950. — С. 112.

³⁷ Там же. — С. 113.

³⁸ Там же. — С. 115.

³⁹ Там же. — С. 119.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2013.

УЧАСТИЕ КУПЕЧЕСТВА В ФУНКЦИОНИРОВАНИИ БАНКОВСКОЙ СФЕРЫ НОВОРОССИЙСКОГО КРАЯ (начало XIX в. — 60-е гг. XIX в.)

В статье рассматривается участие купечества в деятельности банков Новороссийского края Российской империи с начала XIX в. до 60-х гг. XIX в. На основе законодательных актов подтверждается ведущее положение купеческого сословия в структуре банковской системы региона.

Ключевые слова: купец, банк, Новороссийский край, гильдия, директор, контора, комиссия, коммерческий банк.

**PARTICIPATION OF THE MERCHANTS IN THE FUNCTIONING OF BANKING
SECTOR OF THE NOVORUSSIA REGION
(the beginning of the XIX century — 60th XIX century)**

In the article exposed the participation of the merchants in activity of banks of the Novorussia region of the Russian empire from the beginning of the XIX century till 60-s years of the XIX century. On the basis of legislative acts leading positions of the merchant state in the structure of the bank system is confirmed.

Keywords: merchant, bank, Novorussia region, guild, director, office, commission, commercial bank.